

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-6-82-17>
УДК 741.7(477)

Косицька З.М.

Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології імені М.Т. Рильського
Національної академії наук України

ВИТИНАНКИ ЕММИ ЛЕВАДСЬКОЇ: НАРОДНІ ТРАДИЦІЇ ТА АВТОРСЬКІ НОВАЦІЇ

Анотація. У статті розглянуто художні особливості витинанок провідної майстрині з Ужгорода, Емми Левадської. Художниця випрацювала самобутню авторську манеру, в якій поєднано народні традиції та авторські новації, в роботах використовує переважно чорні й білі кольори. В 1955–1960 роках вона навчалася у Київському училищі прикладного мистецтва (нині Київська державна академія декоративно-прикладного мистецтва і дизайну ім. М. Бойчука). Це заклало основу для подальшого стійкого фахового зростання. Уже перші її роботи в техніці вирізування з паперу були позначені відміною стилістикою. У статті проаналізовано окремі витинанки, в яких використано традиційні мотиви «дерева», «вазона», силуетні зображення. Важливо, що власний досвід вона передає юному поколінню в Ужгородській дитячій школі мистецтв і творчому об'єднанні «Малий Лувер».

Ключові слова: витинанки, вирізування з паперу, авторська манера виконання, народне мистецтво, професійне мистецтво, традиції, новації.

Kosytska Zinaida

Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology
National Academy of Sciences of Ukraine

EMMA LEVADSKA'S PAPER CUTTING ART PIECES: FOLK TRADITIONS AND AUCTORIAL INNOVATIONS

Summary. The article analyzes the creation of Uzhhorod master, Emma Levadska, who, in addition to painting and graphic works, is also interested in various types of decorative art, in particular, paper cutting art. Emma Romanivna was born on Luhanshchyna, in the village of Lozno-Oleksandrivka (now – Bilokurakynе District). She studied at the Kyiv School of Applied Arts (now – the Mykhaylo Boychuk Kyiv State Academy of Decorative and Applied Arts and Design) in 1955–1960. This laid the foundation for her sustainable further professional growth, since it was the institution's alumni, out of whom formed and developed a family of gifted Ukrainian artists, future members of creative associations. Among those artists, Emma Levadska occupies a worthy place as well. In the paper cutting technique, the artist initiated a new vector of her own creative search, and her long-standing passion for graphic art was an important basis for improving the search. Already her earliest paper cutting art works were marked by a distinct author's style and always stand out among the works of other leading masters of Ukraine. They are characterized by a monumental treatment of the main images, a combination of traditional compositions and common motifs, reinterpreted by the professional artist and supplemented by innovative elements. The article presents separate paper works, where motifs of tree and silhouette images were used. She also uses mostly traditional compositions: with mirror and axial symmetries, which is observed, first of all, in her works *Morning*, *Easter Day*. Of especial interesting solution are her works of the *Snails* series, in which the artist has used the arrangement of modules in a spiral scheme to create a general image, and therefore various fragments of ribbons, flowers, leaves seem to be untwisted from the middle to the edge. This technique lent the almost fabulous creatures in the paper cutting art pieces a resemblance to natural snail huts and strengthened the sense of dynamics in the works. It is important that the master actively shares her creative achievements with schoolchildren at the Uzhhorod Children's Art School and the *Small Luvier* Creative Experimental Association. Emma Levadska has repeatedly demonstrated her works at exhibitions in Uzhhorod and other Ukrainian cities, particularly, at traditional festivals in Mohyliv-Podilskyi (2008, 2011, 2015, and 2018). Her works are boasts of the best domestic museum collections.

Keywords: paper-cutting art pieces, paper cutting, auctorial manner of performance, folk art, professional art, traditions, innovations.

Постановка проблеми. Серед провідних українських майстрів витинанки кінця ХХ – початку ХХІ ст. добре відоме ім'я Емми Левадської, художниці з Ужгорода, членкині Національної спілки майстрів народного мистецтва України та Спілки професійних художників Закарпаття, досвідченої викладачки Ужгородської дитячої школи мистецтв, яка зуміла випрацювати виразну самобутню стилістику в малярських, графічних роботах, а також у техніці вирізування з паперу. Її твори, позначені індивідуальною манерою виконання, не раз експоновано на міжнародних, всеукраїнських виставках. Майстриня – учасниця міжнародних свят-фестивалів «Українська вити-

нанка» (2008, 2011, 2015, 2018 рр.), які традиційно проходять у м. Могилеві-Подільському

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Багатогранність таланту Емми Левадської неодноразово була висвітлена в сучасній науковій, популярній літературі, у ЗМІ, на різних сторінках в інтернеті. Однією із перших серед мистецтвознавців саме про витинанки майстрині писала Олена Тихонюк, аналізуючи роботи учасників всеукраїнської виставки «Паперове мереживо українських художників», що проходила у Львові в 2008 р. [8, с. 67]. Згодом огляд паперових творів Е. Левадської здійснили Оксана Гаврош, Василь Зубач в альбомі «Карпатський

гомін», де опубліковано кращі авторські витинанки, графіка, писанки, а також зазначені головні події творчої біографії художниці [2, с. 3–6, 46]. Важливо, що досягнення майстрині висвітлено в науковому виданні «Історія декоративного мистецтва України», де Зінаїда Косицька у розділах «Витинанки» акцентувала увагу на високому фаховому рівні робіт Е. Левадської та на її виховній роботі з юними обдаруваннями в об'єднанні «Малий Лувер» [3, с. 249; 4, с. 358]. Загальний творчий портрет художниці доповнюють два альбоми: «Малий Лувер», «Малий Лувер. 20 років», в яких представлено роботи вихованців однойменного колективу, створені на початку його заснування та впродовж 20 років активної діяльності [5; 6]. Цікаві деталі з біографії художниці можна знайти в каталозі «Георгій та Емма Левадські» [6]. Її плідна педагогічна діяльність, персональні виставки та участь у колективних міжнародних і всеукраїнських зустрічах, насамперед, у святах-фестивалях «Українська витинанка» свідчать про активну позицію самої художниці та значне коло шанувальників її мистецтва.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. У статті представлено авторський доробок Емми Левадської та розкрито нові грані її художнього хисту в різних видах декоративного мистецтва, насамперед, витинанках. Вперше детально проаналізовано окремі роботи, що поєднані традиційними мотивами «дерево», «вазон», центральними силуетними зображеннями, а також твори, виконані в серії «Равлики».

Авторка статті використала світлина власного фотоархіву, значна частина якого зібрана під час свят-фестивалів «Українська витинанка» у м. Могилів-Подільському (2008, 2011, 2015,

2018 рр.), а також долучено різні бібліографічні джерела.

Мета статті; Головною метою даної розвідки є висвітлення художніх особливостей витинанок Емми Левадської, насамперед, традиційних і новачійних проявів, самобутніх рис її авторської манери, відмінної від стилістики інших українських майстрів цього виду мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Особисті зустрічі з майстринею та знайомство з її витинанками під час різних виставок завжди залишають надзвичайно виразні карби, наповнені всеперможним оптимізмом та піднесенням. Ці почуття згодом ще довго домінують над різними іншими враженнями. Активність художниці, радісний настрій її робіт залишають життєствердні акорди у кожного, кому пощастить їх оглядати. Тривале знайомство з авторкою щораз підтверджує її власні слова, сказані про вибір дороги митця, на якій не залишається місця слабкодушью [5, с. 3]. Так було і залишається впродовж усього її творчого й особистого життя із його різноманітними складними випробуваннями, радощами, набутками чи втратами й переживаннями.

Народилася Емма Романівна на Луганщині, у селищі Лозно-Олександрівка (нині смт Білокуракинського району Луганської обл.) серед розлогих степових краєвидів. Через усе життя вона пронесла безмежну любов до рідних, випалених сонцем просторів із запахом полину й ковили [2, с. 3]. Водночас, у її пам'яті міцно збереглися страшні переживання голодних років перед Другою світовою війною, коли односельцям доводилося їсти коріння й траву. Можливо, саме тому художниця із солодким щемом згадує незабутній смак вишневого й абрикосового меду, який у ті часи діти-односельчани шукали в очеретяних стріхах батьківських хат.

Навчання у Київському училищі прикладного мистецтва¹ (1955–1960 рр.) заклало міцну основу для подальшого фахового зростання. Серед її вчителів були відомий графік Михайло Дерегус, скульптор Микола Рапай, майстриня української вишивки Ельвіна Талашенко, майстриня народного декоративного розпису Марфа Тимченко та багато інших видатних вітчизняних митців [2, с. 4]. Із випускників цього училища сформувалася велика родина українських художників, членів творчих спілок, роботи яких постійно збагачують вітчизняне мистецтво. Серед цих непересічних особистостей достойне місце займає Емма Левадська. Після закінчення училища вона оселилася в Ужгороді із чоловіком, також художником, Георгієм Левадським, з яким вони разом навчалися у цьому закладі. Пізніше, в 1980 році, майстриня поглиблює теоретичні й практичні знання на Всесоюзних Сенецьких творчо-експериментальних курсах дизайну в м. Москві.

Фахове зростання талановите подружжя продовжило у виробничих майстернях художнього фонду м. Ужгорода, згодом в обласній картинній галереї та рекламному комбінаті. Роботами Емми Левадської ілюстровано видання з українськими казками [2, с. 4], тривалий час вона працювала викладачем у міській школі мистецтв. Розуміючи як багато залежить у творчому жит-

Рис. 1. Емма Левадська з авторською роботою із серії «Равлики», 2018 р., м. Могилів-Подільський
Джерело: Фотоархів З. Косицької (Київ-Вишневе)

¹ Нині – Київська державна академія декоративно-прикладного мистецтва і дизайну ім. М. Бойчука.

ті від професійного рівня і педагогічного такту вчителя, Емма Левадська створила експериментальну дитячу студію «Малий Лувер» для дітей молодшого і старшого шкільного віку [1, с. 3]. Вихованці цього колективу не раз отримували нагороди під час різних міжнародних виставок, біенале [7], що підтверджує головне спрямування її роботи з дітьми, в якій керівник цінує та підтримує в учнях саме їхню власну індивідуальність [6, с. 62]. Художниця регулярно проводить різні майстер-класи, бере участь у колективних виставках, зокрема в Закарпатському музеї народної архітектури й побуту, фонди якого зберігають унікальну колекцію її авторських писанок. Свого часу разом із чоловіком вони мріяли відкрити на озері ужгородського кар'єру оригінальний театр на зразок японського «театру тіней». Різні пошуки й експерименти дуже органічні для ініціативної позиції художниці, можливо, саме тому її творчий набуток складають твори з багатьох видів мистецтва: живопису, графіки, взірці батіка, розпису на склі, писанки тощо. Особлива його частина – витинанки.

У техніці вирізування з паперу художниця розпочала для себе новий вектор власних творчих пошуків, для шліфування яких ґрунтовною основою постало давнє захоплення графікою. Її роботи значно вирізняються серед творів інших провідних майстрів України відмінною авторською стилістикою. Все це не раз могла спостерігати авторка статті, зокрема, під час свят «Українська витинанка» в м. Могилеві-Подільському. У паперових роботах Емма Левадська вдало поєднує величні зображення із плавністю ліній та геометризованими елементами, серед кольорів домінують чорно-білі, які щораз підкреслюють монументальність і строгість головних зображень. Серед композиційних вирішень переважають традиційні схеми українських паперових хатніх оздоб, насамперед, із характерними для них дзеркальною та осью симетрії. Також майстриня використовує поширені мотиви українського народного мистецтва – антропоморфні силуети в національному вбранні, птахи, дерева, квіти, галузки, листя тощо. Нерідко серед них зустрічаємо й праслов'янські символічні зображення часів трипільської культури. Багатство українського народного мистецтва в авторських витинанках художниця значною мірою трансформувала й переосмислила вже з позицій професійного митця. Різні зображення вона доповнює самобутніми новаційними декоративними деталями. Таке переплетення давніх і сучасних оригінальних інтерпретацій формує виразну відмінну стилістику робіт майстрині, надаючи їй витинанкам неповторного шарму.

Зокрема, у творах «Ранок», «Бойківчанка», «Свято молодого вина» [2, с. 10, 20, 43] спостерігаємо дохристиянську й християнську орнаментіку, що залишається традиційною для народного мистецтва гуцульського краю впродовж багатьох віків. Усі ці різні мотиви представлено вже за власними поєднаннями та новаційними масштабними пропорціями, що демонструють не просто копіювання художницею найкращих зразків, а наслідування саме глибинних творчих принципів, вироблених упродовж багатьох століть і доповнених власними креативними художніми

знахідками. Поширені елементи: дівчата, птахи, квіти й листя, у процесі вирізування майстриня значно стилізує, надаючи зображенням певного узагальнення, значної умовності, що створює певну казковість зображень. Її руки вправно вирішують силуети півнів майже природних форм («Ранок») і надзвичайно символічні силуети із пишними квітами на плечах замість голови («Свято молодого вина»). Такий творчий підхід майстрині дозволяє знаходити образи з характерним неповторними рисами індивідуального трактування як в окремих роботах, так і в деталях.

Спостерігаємо виразне різноманіття художніх вирішень у творах, назви яких сповнені особливо урочистою настрою: «До Великодня», «Мій дідух», «Молодята (за мотивами роботи Ф. Манайла)», «Горлиці» [2, с. 12, 13, 37, 41]. Ці декоративні панно поєднує головний мотив – «дерево». Поширений образ майстриня зуміла представити вже з позицій сучасного художнього мислення і вдало демонструє «дерево життя» щораз в іншому контексті, урізноманітнюючи форми та змінюючи його візуальне сприйняття. В одному з варіантів мотив має віялоподібну крону, сформовану з розхилених колосків («Мій дідух»), в іншому – нагадує велику писанку, укладену з квітів, різних силуетів птахів, листя та дрібних писанок («До Великодня»). Ще одна з витинанок представляє «дерево» тонкою символічною галузкою, що ніби розділяє, а насправді навіки єднає статного легіня і красуню-гуцулку («Молодята (за мотивами роботи Ф. Манайла)»). У роботі «Горлиці» мотив розквітає ніби сонце із променями-пелюстками. І так кожне зображення, створене її вправними руками, чарує неповторним сміливим художнім вирішенням та загальною досконалою гармонією твору.

У витинанках «Вічне», «Цар-квітка», «Цвірінкання» [2, с. 17, 38, 45] майстриня знову в центрі розміщує симетричні рослинні мотиви, представляючи їх уже на зразок пишного вазону (із вазонком і без нього). У першій із цих робіт, «Вічне», майстриня зуміла передати всеосезаючість і минулість часу, ніби зупиняючи його плин для глибшого усвідомлення ідеї твору. Для посилення акцентів вона увінчує традиційну композицію вазона виразним зображенням хреста, оточеним власним променистим сяйвом і в такому вирішенні представляє вже подібним до квітки. Також вона доповнює загальну композицію двома силуетами голубів, розташовуючи птахів асиметрично, чим підкреслює авторський підхід у розкритті задуму: один із голубів шанобливо схиляє голову під хрестом, інший уважно оглядає довкілля чи, можливо, минулі події... Такий прийом створює атмосферу надзвичайної уваги та пошанування до плінного часу та подій, які відбуваються у ньому, що так необхідно враховувати в роздумах про вічне...

Наступна витинанка, «Цар-квітка», також має в центрі пишну галузку, до якої ніби в зачаруванні схиляються дві дзеркально-симетричні дівочі постаті, величаючи розквітлу рослину й водночас перебуваючи під захистом її розлогої крони. Монументального звучання творові додає аркоподібне обрамлення із геометризованих ритмічно розташованих елементів. У витинанці «Цвірінкання» вдало передано майже реально озвучений

Рис. 2. Емма Левадська. «Вічне». Витинанка. 2007. м. Ужгород. Папір, вирізування. Приватна колекція

Джерело: Фотоархів Е. Левадської (Ужгород)

спів дрібного птаства, що злетілося на гілля казкового «вазону», радіючи буттю та оспівуючи його.

У наступних рукотворних панно, запропонованих для розгляду: «Господиня» й «Лісова Мавка» [2, с. 7, 16] – центральним образом художниця обирає жіночі силуети, представлені у природному для них оточенні. Господиня з піднятими руками біля власного плоту символізує достаток і красу власного обійстя. Її оточують нахилені кетяги калини й різноманітні квіти, що височіють над огорожею. Цей величний хор активно «підтримують» співучі півні й навіть розвішані на кілочках керамічні глечики. Заслужена радість, гостинність, доброзичливість і гордість, за якою стоїть щоденна копітка праця господині, пронизують кожну деталь витинанки.

Лісову Мавку художниця зображує так само серед рідного їй рослинного й тваринного світу. Центральна героїня увінчує довкілля як особистість, яка не тільки любить усю навколишню природу, а й формується разом із нею та чувається із нею у нерозривній єдності. На піднятих руках Мавки красуються птахи, біля ніг веселяться лісові звірі, буяє пишне зело, струменіють ніжні потічки. Гуцульське вбрання обох героїнь – сільської та лісової – демонструє багатство смаків української народної культури, представлених через призму власного сприйняття художниці.

Надзвичайно цікаві новаційні прийоми спостерігаємо в роботах серії «Равлики». Низка цих творів демонструє окремі асиметричні зображення, щораз уписані у коло. Серед мотивів – стилізовані й натуралістичні елементи, зо-

крема, хвилясті фрагменти розмотаних стрічок, переплетені в різний спосіб із дрібними квітами й травами. Вдале поєднання гладких лінійних і вігуюватих рослинних модулів додає стилізованому деталям врівноваженої гармонії, створюючи атмосферу, наближену до природної. Посиллює загальне враження «живого» середовища розміщення всіх елементів за схемою спіралі, завдяки чому композиція набуває виразної асоціації зі справжніми равликівими «хатками». Розмаїття мотивів у загальному задумі майже осяжно розкручуються-розширюються від середини до краю [2, с. 18]. Художниця вдалим прийомом ніби наперекір повільності равликів, такій властивій для них у звичайному оточенні, в авторських роботах представляє їхню сутність надзвичайно дівою, мов би пронизаною її власними настроями і майже видимою силою поступу. Чотири витинанки цієї серії опубліковано в двоколірному чорно-білому варіанті в каталозі «Карпатський гомін».

Розглядаючи роботи серії вже на виставці, оформлені як окремі круглі картони у доповненні вохристого тла, впадає в око висока шляхетність нового кольорового вирішення, його довершена гармонія у поєднанні чорно-білих і вохристих барв. Таким акцентом художниця додала натуралізму стилізованим вирізанним «равликам», представленими у витинанках майже фантастичними вигаданими створіннями. Важливо, що в кожній авторській роботі самотні вирішення й водночас традиційні мотиви та композиційні схеми демонструють високу майстерність професійної художниці в поєднанні з давніми й новими традиціями української витинанки. Природно, що роботи Емми Левадської зберігаються у кращих музейних зібраннях України, насамперед, у її вже рідному Ужгороді, Могилеві-Подільському, Вінниці, Бердянську.

Висновки і пропозиції. Короткий огляд творчого набуtku Емми Левадської демонструє величній настрої її самотньої авторської манери, зокрема, у творах із паперу. У різних витинанках художниця представляє власні багаті напрацювання, в яких вона оспівує велич сивих Карпат і всієї України. Важливо, що майстриня щиро ділиться цікавими знахідками з широким загалом, представляючи їх на огляд сучасного глядача під час різних виставок і культурних заходів. Твори її прикрашають музейні фонди кращих зібрань України. Забарвлені ліризмом, задушевністю й водночас сповнені монументальності, витинанки майстрині передають її щирі й глибокі почуття через красу й приналежність оточуючого світу в його розмаїтті, засвідчуючи, насамперед, багатство духовного світу самої авторки. У різних орнаментальних і сюжетних композиціях Емма Левадська представляє неповторні образи, збагачуючи унікальний пласт української культури – витинанки та популяризуючи цей вид декоративного мистецтва. Подальше вивчення й поширення серед загалу творів Емми Левадської, а також статей із мистецтвознавчим аналізом її робіт сприятиме поглибленому вивченню її набуtku та ознайомленню ширшого загалу із кращими зразками сучасного мистецтва Закарпаття та всієї України.

Список літератури:

1. Георгій та Емма Левадські. Карпатська кантілена : Каталог ретроспективної виставки творів. Живопис. Графіка / Закарпат. обл. держ. адмін.; Управління культури Закарпат. ОДА; Об'єднання проф. художн. Закарпаття; Вступ. ст. Людмили Біксей. Ужгород : КП «Ужгород. міська друкарня», 2008. 63 с.
2. Карпатський гомін. Емма Левадська: Графіка. Витинанки. Аплікація. Писанки. Лоповки: [Альбом] / Управління культури Закарпатської облдержадміністрації; Закарпатський обласний осередок НСМНМУ; Об'єднання професійних художників Закарпаття. Ужгород : Вид-во Олександри Гаркуші, 2013. 48 с.
3. Косицька З. Витинанки. *Історія декоративного мистецтва України* : у 5 т. [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ ; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ, 2011. Т. 4. Народне мистецтво та художні промисли ХХ століття. С. 233–256.
4. Косицька З. Витинанки. *Історія декоративного мистецтва України* : у 5 т. [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ ; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ : Вид-во ІМФЕ, 2016. Т. 5. Мистецтво ХХ – початку ХХІ століття. С. 349–360.
5. Малий Лувер. Творче об'єднання. Каталог / Закарпат. обл. держ. адмін.; Обл. управління культури Закарпатської ОДА; Управління у справах молоді та спорту Закарпатської ОДА. Ужгород : В-во «Мистецька лінія», 2007. 46 с.
6. Малий Лувер. 20 років / Упорядн. Левадська Е.; вст. ст. Біксей Л., Сирохман М., Кузьма Б., Левадська Е. Ужгород : Карпати, 2019. 96 с: іл. [парал. укр. угор. мовами].
7. Нитка В. В Ужгороді визначили кращі юні таланти з чотирьох країн Карпатського регіону. *Голос України*. 2019. 18 вересня.
8. Тихонюк О. Українська витинанка: розмаїття шляхів. *Мистецтвознавство України* : зб. наук. ст. / Національна академія мистецтв України ; Інститут проблем сучасного мистецтва. Київ : КЖД Софія, 2009. Вип. 10. С. 65–70.

References:

1. Georgij ta Emma Levadski. Karpatska kantylena: Katalog retrospektyvnoyi vystavky tvoriv. Zhyvopys. Grafika [Georgij and Emma Levadski. Carpathian cantilena: Catalog of a retrospective exhibition of works. Painting. Graphics]. Uzhgorod: Uzhgorod. publishing, 2008. 63 p.
2. Karpatskyu gomin. Emma Levadska: Grafika. Vytynanky. Aplikaciya. Pysanky [Albom] [Carpathian echo. Emma Lewadska: Graphics. Paper-cutting art pieces. Applique. Easter eggs]. Uzhgorod: Publisher Oleksandr Garkusha, 2013. 48 p.
3. Kosytska, Z. (2011). Vytynanky [Paper-cutting art pieces] Istoryiya dekoratyvnogo mystecztva Ukrayiny [History of decorative art of Ukraine]: in 5 vol. / Institute of Art History, Folklore and Ethnology. MT Rylsky National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, vol. 4. Narodne mystecztvo ta chudozhni promysly XX stolittya [Folk art and arts and crafts of the 20th century].
4. Kosytska, Z. (2016). Vytynanky [Paper-cutting art pieces]. Istoryiya dekoratyvnogo mystecztva Ukrayiny [History of decorative art of Ukraine]: in 5 vol. / Institute of Art History, Folklore and Ethnology. MT Rylsky National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv: Publishing IMFE, vol. 5. Mystecztvo XX – pochatku XXI stolitty [Art of the 20th – early 21st century].
5. Malyy Luvyer (2007). Tvorche obyednannya. Katalog [Small Louvere. Creative association. Catalog]. Uzhgorod: Mysteczka liniya, 46 p.
6. Malyy Luvyer (2019). 20 rokiv [Small Louvere. 20 years]. Uzhgorod: Karpaty, 96 p.: il.
7. Nytka, V.V. (2019). Uzhgorodi vyznacheni krashhi yuni talanty z chotyrox krayin Karpatskogo regionu [The best young talents from four countries of the Carpathian region were identified in Uzhhorod]. *Golos Ukrayiny*. 18 september.
8. Tychonuk, O. (2009). Ukrainska vytynanka: rozmayittya shlyachiv [Ukrainian paper-cutting art pieces: a variety of ways]. *Mystecztvoznaustvo Ukrayiny [Art history of Ukraine]*. Kyiv: KZhd Sofiya, vol. 10, pp. 65–70.